

JOURNAL OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES RESEARCH

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Open Access Refereed e-Journal & Refereed & Indexed

Article Type	Research Article	Accepted / Makale Kabul	28.11.2019
Received / Makale Geliş	29.09.2019	Published / Yayınlanma	30.11.2019

ELEŞTİRMEN KİMLİĞİYLE FİRİDUN BEY KÖÇERLİ FİRİDUN BEY KOCERLI AS A CRITIC

Dr. Öğretim Üyesi Ayvaz MORKOÇ

Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Manisa / TÜRKİYE, ORCID: 0000-0002-9470-9656

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.1600>

Reference: Morkoç, A. (2019). Eleştirmen kimliğiyle Firidun Bey Köçerli. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6(45), 3859-3867.

ÖZET

Uzun yıllar “tenkit” kelimesi ile karşılanan “eleştiri”, Türkiye’de son yıllarda daha çok tercih edilen isim olmuştur. Hemen belirtmek gerekir ki Azerbaycan’da tenkit terimi yalnızca “bir sanat eserini iyi ve kötü niteliklerini değerlendirerek eleştiri yapmak” anlamıyla değil, daha geniş anlamda kullanılır. Edebi esere yönelik eleştirinin yanı sıra tüm edebiyat tarihi çalışmaları ile bütün edebiyat araştırma, tahlil ve incelemeleri tenkit kavramının içinde yer almıştır. Ayrıca edebiyat teorisi çalışmaları da tenkidin içinde kabul edilmiştir. Bu çalışmamızda Firidun Bey Köçerli’nin bütün edebi faaliyetlerini değil, yalnızca eleştirmen kimliğini ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Eleştirmen, Firidun Bey Köçerli, eleştiri, Azerbaycan edebiyatı

ABSTRACT

“Criticism”, which has been met with the Word “tenkit” for many years, has become the preferred name in Turkey in recent years. It should be noted that in Azerbaijan the term criticism is used not only in the sense of “criticizing a work of art by evaluating its good and bad qualities” but in a broader sense. In addition to the criticism of literary works, all literary studies and all literature research, analysis and studies have been included in the concept of criticism. In addition, studies of literary theory have also been accepted within the critique. In this study, we will not discuss all the literary activities of Firidun Bey Köçerli, but only the identity of the critic.

Keywords: Critic, Firidun Bey Köçerli, criticism, Azerbaijani literature

1. GİRİŞ

Şiir, roman, hikaye, tiyatro gibi türlerde yazılmış eserlerin edebi değerini belirlemek, olumlu veya olumsuz, başarılı ya da başarısız yönlerini ortaya çıkarmak için kaleme alınmış yazılara edebi eleştiri yazıları adı verilir. Eserin içeriği hakkında hüküm vermek, isabetli veya aksak yönlerini belirleyip üzerinde değerlendirme yapmak eleştirinin temel amacıdır.

Epeyce eski zamanlardan beri “tenkit” kelimesi ile karşılanan “eleştiri”, Türkiye’de son dönemde ağırlıklı biçimde tercih edilen isim olmuştur. Türkiye’deki yaklaşımın aksine, Azerbaycan’da tenkit terimi yalnızca “bir sanat eserini iyi ve kötü niteliklerini değerlendirerek eleştiri yapmak” anlamıyla değil, daha geniş bir anlam yelpazesinde kullanılır. Edebi esere yönelik eleştirinin yanı sıra tüm edebiyat tarihi çalışmaları ile bütün edebiyat araştırma, tahlil ve incelemeleri tenkit kavramının içinde yer almıştır. Ayrıca edebiyat teorisi çalışmaları da tenkidin içinde kabul edilmiştir. Bu yazımızda Firidun Bey Köçerli’nin bütün edebi faaliyetlerini değil, yalnızca eleştirmen kimliğini ortaya çıkarmaya çalıştık.

Bir milletin edebiyat tarihini yazıp oluşturmak için gerekli olan hayati unsurlardan biri edebi eleştiri sahasındaki kaynaklardır. Kanaatimizce farklı türlerde yazılmış eserleri objektif olarak değerlendirmek

için teorik ve metodolojik ölçüler bulunmalı, ilmî eleştiri bu ölçüler çerçevesinde yapılmalıdır. Böylece bir edibin ve onun eserlerinin mensubu bulunduğu ülkenin edebiyat tarihine ne kattığı daha açık biçimde ortaya konulabilir.

Edebi eleştiri yapan araştırmacının estetik birikimi, edebi zevki, teorik hazırlığı güçlü ve yüksek seviyede olmalıdır. Aksi takdirde eserle ilgili inceleme ve değerlendirmelerinde yanlış hükümlere varabilir. Başarılı eserle kötü nitelikli eseri birbirinden ayıramayan ve bu yüzden doğru değerlendirme yapamayan eleştirimen topluma faydalı olamaz. Bazen edebi yaratıcılık sahasında eserleriyle başarı gösteremeyen kimi kalem sahipleri sonradan eleştirimleniğe soyunur. Kendi yeteneksizliğinin öcünü ve hincını kalem oynattığı sahada muvaffak olmuş diğer ediplerden çıkarmaya çalışır. Şair ve yazarların eserlerini kasten karalayarak yapay bir olumsuz eleştiri yaklaşımı sergiler. Bu tavır edebiyat aleminde eleştirmene olan güveni sarsmaktadır.

Edebi tenqidle meşğul olan adamın poetik duyumu, edebi zövqü, nezeri hazırlığı o qeder yüksek olmalıdır ki, o fikir ve mülahize ireli sürerken yanlışlığa yol vermesin. Yaxşı eserle pis eseri deyerlendirmeyi bacarmayan tenkitçi kime ve neye lazımdır? Bezen bedii yaradıcılıq sahesinde uğursuzluğa düçar olan qelem sahibi sonradan tenqidçiye çevrilib uğursuzluğunun, istedadsızlığının hayıfını istedadlı yazıçıdan, şairden almağa çalışır ki, bu da edebi tenqide qarşı inamsızlıq yaradır (Yusifoglu, 2014: 161)

Rafiq Yusifoğlu, son yıllarda Azerbaycan'da eser örneklerinin ciddiyetsizliği ve edebiyat dünyasında güven telkin etmemesi sebebiyle edebi eleştirinin misyonunu yerine getirme iktidarında ve aynı zamanda hevesinde olmadığını düşünmektedir.

Lakin çox teessüf ki, bugün edebi tenqidimizöz şərəfli missiyasını yerine yetirmek iqtidarında, daha doğrusu hevesinde deyil. (Yusifoglu, 2014: 160)

2. AZERBAJCAN EDEBİ ELEŞTİRİ TARİHİNE AİT KISA BİLGİLER

19. Yüzyılın başlarından itibaren İran ve Azerbaycan'da Batı kaynaklı edebiyat akımlarının tesiri görülmeye başlar. Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878) Azerbaycan edebiyatında yeni eleştirinin kurucusudur. Onun *Risale-i İrad*, *İntikad Ber Mesnevi-yi Mevlevi*, *Derbari-i Nazmu u Nesr ve Usul-i Nigeres* gibi eserleriyle *Ruzname-i Millet-i Seniyye* adlı dergideki "Kritika" isimli makalesi Azerbaycan'da modern eleştirinin ilk örnekleri olarak kabul edilir (Kurtuluş, 2011:462).

20. Yüzyılın başlarından itibaren Sovyetler Birliği'ne dahil olan tüm ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da edebi eserlere yansıyan sanat anlayışı egemen sosyalist rejimin ve Komünist Partisi'nin dayattığı sınırlar içinde şekillenmişti. Azerbaycan Türk Edebiyatı 1960'lı yıllara kadar, Sosyalizm Realizmi (Sosyalizm- Sosyalist Realizmi) olarak isimlendirilen edebi anlayışın güçlü tesiri altında kalmıştı. Sosyalizm Realizmi, Sovyetler Birliği kurulduktan sonra parti edebiyatı anlayışı ve sanat ideolojisinin reklam vasıtası gibi kullanılıyordu. Sosyalizm realizmi çerçevesinde oluşturulan edebiyat, dönemin sanatçılarına zorla kabul ettirilen ve katı kuralları bulunan bir edebiyattı. Bu anlayışa göre eserlerde yaşanan hayatın gerçekleri değil, sosyalizmin gerçekleri bulunmalıydı. Başka bir ifadeyle ideolojinin dayattığı ve çerçevesini keskin çizgilerle belirlediği hususların edebiyata yansıtılması zorunluydu. O dönemde Sovyetler Birliği'nde hali hazırdaki gerçekleri ve ihtilal öncesindeki her şeyi topyekun inkar etmek temel anlayış olarak belirlenmişti. Buna göre geçmişte vuku bulan her şeyin Sovyet ihtilalinden sonra değerini yitirdiği kabul edilmekteydi. Zira geçmişe ait her türlü unsurun sosyalizmin sunduğu mutlu ve özgür geleceğin engeli olduğu düşünülmekteydi (Adıgüzel, 2004: 115).

Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulmasının hemen ardından Marksist edebî tenkidin ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlamıştı. "Proletar edebiyatı" denilen yeni içerikli edebiyat cemiyete hükümran kılınmaya çalışılıyordu. Kendine mahsus hususiyetlere sahip olan bu güdümlü edebiyat, yönetim tarafından yapay bir biçimde ön plana çıkarılmaktaydı. O sırada edebî eserlerden beklenen başlıca şey, sosyalizm realizmine uygun içerikte olmasıydı. Azerbaycan edebî tenkidi, hem klasik edebiyatı, hem tarihî mevzudaki eserleri, hem de milli folklor eserlerini egemen "sosyalizm realizmi" çerçevesinde değerlendirmek zorunda bırakılıyordu. Böylece Marksist eleştirinin sanat ve edebiyattaki tesir sahası gittikçe genişletilmekteydi. 1930'lu yılların eleştirisinde çokça önem verilen husus, "müspet kahraman" meselesiydi. O yıllarda edebî eleştiri hem tarihî içerikli eserlere hem de kültür meselesine

tek yönlü bakış açısıyla yaklaşıyordu. Bütün mevzular Marksist metodoloji çerçevesinde ele alınmak zorundaydı (Hacıyeva, 2008: 802-803).

20. Yüzyılın ilk çeyreği Azerbaycan edebî eleştiri tarihinde dikkate değer gelişmelerin görüldüğü bir dönemdir. Kanaatimizce 1920 yılında Bolşeviklerin hakimiyeti ile başlayıp 1991 yılına kadar devam eden Sovyet döneminde edebî eleştirinin gelişme çizgisini eserler vasıtasıyla bir bütün halinde ortaya koymak gerekmektedir.

Azerbaycan'da Mirza Fethali Ahundzade'den başlayıp 20. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar süren dönemdeki eleştiride, ağırlıklı olarak realist bakış açısına kıymet verildiği söylenebilir. Sovyet döneminde de aynı anlayış devam etmiş, başta romantizm olmak üzere diğer bakış açılarına adeta üvey evlat muamelesi yapılmıştır. 1991 yılında bağımsızlığın kazanılmasının ardından Azerbaycan'da eleştiri tarihine yönelen alaka hızla artmış, bu sahadaki eserler merak ve rağbet ile okunmaya başlamıştır.

Azerbaycan'da 1937 yılında Sovyet yönetimi tarafından repressiya kurbanı edilmiş 70 bin aydının içinde Azerbaycan edebî eleştirisine hizmet etmiş şahsiyetler de bulunuyordu. Ali Nazmi (1878-1946), Selman Mümtaz (1884-1941), Yusuf Vezir Çemenzeminli (1887-1943), Veli Hulufu (1894-1938), Hanefi Zeynalli (1896-1937), Emin Abid (1898-1938), Böyükağa Talıblı (1897-1937), Atababa Musaxanlı (1905-1941), Memmed Kazım Elekberli (1905) gibi ünlü edipler eleştiri sahasında kitap ve makaleler kaleme almaktaydı (Hacıyeva, 2008: 801; Yusifoğlu, 2014: 159-160). Yoğun faaliyetleriyle Azerbaycan'da edebî eleştirinin bir ilim dalı olarak şekillenmesinde önemli katkılar sağlayan bu şahsiyetler, 1937 yılındaki baskı döneminde mahkemelere çıkarılarak sudan bahanelerle suçlandı. Büyük bir kısmı rejim muhalifi oldukları iftirasıyla kurşuna dizilerek öldürüldü. Ayrıca Sovyet yönetimi tarafından itibar cellatlığı yapılarak Azerbaycan Türk toplumunda isimleri karalandı. Eserleri yasaklandığı gibi, mevcut şahsi arşivleri de yok edildi (Hacıyeva, 2008: 801). Yine Azerbaycan'da 1937 ile 1953 yılları arasında çok sayıda edebiyat araştırmacısı ve edebiyat eleştirmeni Sovyet yönetimi tarafından bu kez Pantürkist ve Panislamist olmakla itham edilmiş, halk düşmanı iftirasıyla Sibirya'ya sürülmüştü.

Azerbaycan Sovyet döneminde 1960'lı yıllara kadar gelişen edebiyat bütünüyle güdümlü ve ideolojik bir edebiyattı. Zira edebî çerçeve bütünüyle Komünist partisinin belirlediği katı sınırlarla belirlenmişti. Çizilen alanın dışına çıkanlar sanatçı olarak kabul edilmediği gibi, rejim düşmanı iftirasıyla damgalanıyordu. Sonları ölüm ya da sürgün olmaktadır. Azerbaycan edebiyat tarihi Hüseyin Cavid (1882-1941), Ahmed Cevad (1892-1937), Sultan Mecit Ganizade (1876-1942) gibi rejim düşmanı oldukları iddiasıyla idam edilen veya ömürlerini sürgün kamplarında geçirmek zorunda kalan ediplerle doludur. Böyle bir ortamda sanat açısından kişilikli ve kaliteli eserler beklemek mümkün değildir. O yıllarda kaleme alınan roman ve hikayelerde seçilen mekanlar güya herkesin mutlu olduğu ve devletin koyduğu planı yerine getirmek için çaba sarf ettiği kolhoz, sovhoz ve fabrikalardı. Böylesine huzurlu ortamlarda yaşayan kişiler komünizme sadık olan ve sosyalist rejimin onlara sunduğu mutlu ve özgür toplumda, mesut hayat süren bireylerdi (Adıgüzel, 2004: 117). Yukarıda kısaca özetlenen yapay ve kurmaca hayat, eserlerin ana eksenini oluşturmak zorundaydı. O yıllarda önemli sayıdaki edebiyatçı ile edebiyat eleştirmeni kendilerine iftira atılma ve Sibirya'ya sürülme korkusuyla susmayı tercih ediyordu. Bu durum 1940'lı yıllarda edebî eleştiri sahasında ciddi bir boşluk yaratmıştı.

Azerbaycan edebiyat eleştirisinin gelişmesine katkı sağlayan şahsiyetler arasında Ahmed Ağaoğlu (1869-1939), Mehmed Emin Resulzade (1884-1955), Seyyid Hüseyin (1887-1938), Memmed Kazım Elekberli (1905-1937), Atababa Musaxanlı ((1905-1941), Mikail Rızaquluzade (1905-1984), M. Refili (1905-1958), Mir Celal Paşayev (1908-1978), Memmed Cefer Ceferov (1909-1992) gibi isimler başta gelir. Ayrıca Mirze İbrahimov (1911-1993), Kamal Talıbzade (1923-2006), Mesud Elioğlu (Veliyev) (1928-1973), Yusif Seyidov (1929-2013), Qulu Xelilov (1930-1995), Bekir Nebiyev (1930-2012), Yaşar Qarayev (1936-2002) gibi şahsiyetlerin de Azerbaycan eleştirisine önemli hizmetleri olmuştur (Salamoğlu, 2014: 5).

Azerbaycan'da 1980'li yıllarda yayımlanan Kamal Talıbzade'nin (1923 – 2006) *Azerbaycan Edebî Tenqidinin Tarixi* (Talıbzade, 1984)) isimli eseri son 30 yılda eleştiri tarihi sahasında ilk akla gelen kaynaklar arasında yer alır. Kendi sahasında klasik temel eserlerden kabul edilen bu çalışma, ciddi ilmi araştırmalara dayanmaktadır. Kitapta Azerbaycan edebî eleştirisinin tarihi seyri ve kaynakları başlangıçtan 1920 yılına kadar devam eden gelişme çizgisi tetkik edilmiştir. Son yıllarda eleştiri

sahasında kaleme alınan eser sayısında artış gözlenmektedir. Memmed Memmedov'un *Azərbaycan Edebi Tenqidi: Müntehabat* (Memmedov, 2002) adlı çalışması ile Vaqif Sultanlı'nın *Azərbaycan Edebi Tenqidi* (Sultanlı, 2009) adlı kitabı içerdikleri bilgiler sebebiyle dikkate değer kaynaklardır (Salamoğlu, 2014: 3-4). Ayrıca Rafiq Yusifoğlu'nun *Müasir Edebi Proses ve Edebi Tenqid* isimli kitabı geniş ilmi araştırmalar neticesinde kaleme alınmıştır. Bu eserler aynı zamanda Azerbaycan üniversitelerinin ilgili bölümlerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır.

3. FİRİDUN BEY KÖÇERLİ'NİN ELEŞTİRİ SAHASINDAKİ FAALİYETLERİ

Firidun Bey Köçerli, edebiyat dünyasında Mirza Fethali Ahundzade mektebinin devamcısı ve ilkelerinin sadık savunucusu olarak tanınmaktadır. Çok yönlü faaliyetiyle Azerbaycan edebiyatında realizmin ve demokratik fikirlerin yerleşmesinde, Ahundzade ananelerinin yaygınlaştırılmasında aktif görev üstlenmiştir (Talibzade, 1978: 143). Köçerli'nin farklı sahalardaki eserleriyle yalnızca maarifçi edebiyata değil, milli edebiyata da güç ve ivme kazandırdığı söylenebilir.

Köçerli'nin eleştiri sahasındaki faaliyeti epey erken bir tarihte, henüz İrevan Gimnaziyası'ndaki ilk öğretmenlik yılı olan 1885'te (Köçerli, 2014: 49) başlar. O yıllarda bile Azerbaycan tiyatrocularının komedyalari üzerinde ciddi inceleme ve eleştirilerde bulunduğu bilinmektedir. İlmi yaklaşımla kaleme aldığı "Tatar Komedyaları" isimli iri hacimli makalesini *Novoye Obozrenie* Gazetesi'nde yayımlatmıştır. Edip, eleştirel bakış açısıyla incelediği eserleri halkçılık ve gerçek hayata uygunluk yönlerinden değerlendirir. Ayrıca piyesteki karakterlerin canlı ve gerçekçi biçimde sunulmasını, Türkçe'nin akıcı kullanılmasını, mizah ve hicvin tesirli olmasını bekler (Esqerli, 2014: 16-17). Köçerli'ye göre belirtilen niteliklere uygun yazılmış eserler başarılıdır.

Azerbaycan edebiyatının geçirdiği tarihi seyri etraflıca öğrenmekle yetinmeyen Köçerli, çağdaş edebi gelişmeleri de ince ayrıntısına varıncaya kadar takip etmiştir. Bu tavrı onun eleştirel bakış açısını öne çıkaran hassas kişiliğinden kaynaklanır. Firidun Bey'in kendine has vasıflarından bir diğeri çağdaşı olan sanatkarlarla yüz yüze görüşmesi, güçlü ikna kabiliyetiyle onları ele alacakları mevzular hususunda yönlendirebilmesidir. Ayrıca bazı ünlü ediplerle mektuplaştığı, adeta onların edebi yazı laboratuvarlarına dahil olduğu bilinmektedir.

Kafkasya'da pedagog olarak da ün kazanmış olan Köçerli, o yıllarda Tiflis'teki eğitim kurumlarına davet ediliyor, halka ve öğrencilere konferans vermesi isteniyordu. Bu dönemde Azerbaycan aydınları ve bilhassa edipleri ile mektuplaşarak sağlam dostluk ilişkileri kurmuştu. Firidun Bey'in mektuplaştığı ediplerin en başında Mirza Elekber Sabir (1862-1911) geliyordu. Abbas Sehhet (1874-1918) ile de geçmişi eskiye dayanan sağlam arkadaşlık ilişkisi vardı. Ayrıca Reşid Bey Efendiyev (1863-1942), Sutan Mecid Genizade (1866-1937), Neriman Nerimanov (1870-1925), Abdulla Şaiq (1881-1959) gibi sanatkarlarla da mektup teatisinde bulunuyordu. Azerbaycan'ın önde gelen şair ve yazarlarını toplum meselelerini ele alma hususunda teşvik ediyor, Türk halkının yararına olacak mevzuları tercih etmelerini öğütlüyordu. Aynı zamanda onların matbuat yüzü gören eserlerini de yakından takip etmekteydi. Bir süre sonra bu tavrı, Azerbaycan edebiyat dünyasında nüfuz ve saygınlık kazanmasına vesile olacaktı. (Mir Celal-Hüseynov, 1982: 414). Ediplerle olan mektuplaşmasındaki yönlendirici tutumuyla Köçerli, Azerbaycan edebiyat dünyasında realist eğilimlerin ivme kazanmasına yardımcı olmaktadır.

Abbas Sehhet'in o yıllarda kaleme aldığı bir şiir Köçerli'nin Azerbaycan aydın ve edipleri üzerindeki nüfuzunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Şiirde Köçerli'nin ediplere yönlendirici mektuplar gönderdiği, şair ve yazarların onun teşvikiyle faydalı eserler yazdığı dile getirilmektedir. Önceden divan edebiyatı tarzında kalem oynatan şairlerin Firidun Bey'in isteğiyle eserlerinde biçim ve içerik yönünden değişiklikler yaptığı, böylece onun sayesinde gaflet uykusundan uyandığı anlatılır.

Yazmısan taze ne şeyler? – dēye sordun menden,

Ruhumun tarına mizrabzen oldun qardaş!

Sabir ile bele mektubu çox aldıq senden,

Her ne yazdıqsa ona bani sen oldun qardaş!

Bir zaman Nashü Terrah ile Sabir bende

Yaşayırdıq hamımız geflet ile ferhende.

Birimiz mersiyeğuluqda böyük şair idi,

Birimiz sağere mail, birimiz canane

Birimiz hecvde Yeğma kimi çox mahir idi,

Laubali kəcınirdi günümüz rindane

O perişan yuxudan sen bizi bidar etdin,

Doğru, düz yolda çalışmaqlığa vadar étidin. (Mir Celal-Hüseynov, 2008: 567-568).

Şiirden anlaşıldığına göre Firidun Bey, Abbas Sehhet ve bazı şairleri divan edebiyatının dar kalıplarından uzaklaştırmak için çabalamış, çağdaş konularda eser yazmaları için teşvik etmiştir. Dost edinip mektuplaştığı ediplere nasihatler vermenin ötesinde, onların edebiyat sahasındaki eksikliklerini incelikle dile getiren eleştiri yazıları yazmıştır. Bu tavrı Azerbaycan edebiyatında ona “muktedir tenkitçi” sıfatı kazandırmıştır (Mir Celal- Hüseynov, 1982: 414).

Edebiyatın ve edebi eleştirinin teorik meselelerini ilmi bakış açısıyla temellendiren ve ardından da uygulamaya geçiren Köçerli, bu tavrıyla Azerbaycan’da demokratik ve inkılabi edebiyatın gelişmesine katkı sağlamıştır. Kanaatimizce 20. Yüzyıl Azerbaycan edebiyatının ilmi, estetik ve teorik problemlerini Firidun Bey’in orijinal fikir ve yaklaşımlarından ayrı tutmak doğru değildir. Bilhassa Sovyet dönemi edebi eleştiri ve araştırmalarının onun yoğun çabalarıyla şekillendiği söylenebilir.

Azerbaycan edebiyatında realizm akımının önemli temsilcilerinden olan Köçerli, yeni nesillerin yetiştirilmesinde, ülkede modern edebiyatın güçlenmesinde ve eleştirel düşüncelerin yaygınlık kazanmasında dikkate değer hizmetlerde bulunduğu bilinmektedir. Onun bilhassa eleştirmen kimliği ile verdiği eserler Azerbaycan’da realist edebiyatın gelişmesine ciddi ölçüde katkı sağlamıştır (Akpınar, 1994: 426).

19. Yüzyılın sonlarından başlayarak günümüze kadar süren uzun süreçte Köçerli’nin sanatçı kişiliği ile eleştirmenliği hakkında ilmi araştırma mahsulü çalışmalar kaleme alınmıştır. Azerbaycan’ın ilk marksist eleştirmenlerinden kabul edilen Mustafa Quliyev *Azerbaycan Edebiyatının İnqılabdan Evvelki Yeqane Tenqitçisi* isimli kitabında zengin edebi birikime sahip Köçerli’nin yakından incelenmesi gereken bir sanatkar olduğunu ifade eder. Onun şahsi çabalarıyla edebiyata ait mühim materyalleri sabırla topladığını, böylece halkına hizmet ettiğini söyler. Türlü zorluklarla elde ettiği malzemeyi kendisinden sonrakilere cömertçe sunan Firidun Bey, araştırmacıların faydalı eserler vücuda getirmesine zemin hazırlamıştır. Quliyev’e göre realizm ve halkçılığa hususi kıymet veren edip, eleştiri sahasında hem geleneğe yaslanmış, hem de çağdaş yenilikleri savunmuştur. Ayrıca sanatta modernizmi öne çıkarmış; okul, eğitim, basın hayatı gibi meseleleri yeni bakış açısıyla değerlendirmiştir. Böylece eleştiri ve edebiyat araştırması sahaslarındaki faaliyetleriyle 20. Yüzyıl başlarında Azerbaycan edebiyatına farklı bakış açısı ve yaklaşımlar kazandırmıştır. Köçerli hakkında yaptığı araştırma ve incelemeleriyle ün kazanmış Kamal Talıbzade, edibin realizmin estetik ilkelerini kullanmayı yaygınlaştırarak Azerbaycan eleştiri tarihinde yeni bir sayfa açtığını belirtir (Bektaş, 2013: 6)

Yine Talıbzade’ye göre Mirza Fethali Ahundzade’nin daha sınırlı bir çevrede yapabildiği yenilikleri Köçerli olabildiğince genişletmiştir. Bu sebeple realist edebiyatın en faal eleştirmen ve araştırmacılarından kabul edilir. Firidun Bey, *Kaspi* (1891-1919)), *Tiflisski Listok* (1886-1916), *Şerqi Rus* (1903-1905) gazetelerinde yayımlanan makalelerinde realizmi yeni devrin temel sanat metodu ilan etmiştir. O, insanın gerçek hissiyatını yansıtan, geçmiş neslin örnek toplum hayatını tasvir eden realist şairleri öne çıkarır. Aynı şekilde toplum büyüklerinin edeb ve ahlakını, vatana faydalı fikir ve hayallerini ele alan şairleri çağdaşlarına örnek olarak gösterir. Köçerli, yeni hayal ve fikirlere yer vermeyen, daima skolastik mazmun ve sıradanlaşmış tasvirleri kullanan epigoncu şiiri tenkit eder. Basit şekilciliğin edebiyata zarar verdiğini, körü körüne taklitçiliğin edebiyatın gelişmesine ket vurduğunu söyler (Bektaş, 2013: 6).

Sanat eserlerinin somut ve yüksek idealler taşıması gerektiğini söyleyen Firidun Bey, aksi takdirde sanatın “zamanın aynası” olamayacağı düşüncesindedir. Ona göre sanatçı kendi sesini milletin sesine katmalı, halkı motive edip harekete geçirmelidir. İyi bir sanatçı tesirli ifadeleriyle milleti gaflet uykusundan uyandırmalı, eğitim ve ilerlemeye davet etmelidir.

Öz sesini milletin sesine қоşub onun qeyret ve teessüb damarını herakete getire; tesirli kelamı ile onu qefletden bidar edib, tereqqi ve maarif semtine cür'et ve cesarit ile davet ede. (Köçerli, 1963: 100).

Teorik fikirleriyle uygulamaları birbiriyle uyumlu olan Köçerli bunu eleştiri eserlerinde başarıyla sergilemiştir. Molla Veli Vidadi (1708-1809), Mola Penah Vaqif (1717-1797), Kasım Bey Zakir (1784-1857), Seyyid Ezim Şirvani (1835-1888) gibi ediplerin şiirlerini yüksek seviyeli eserler olarak değerlendirir. Firidun Bey, samimi ve gerçek duygularla yazılmış olan bu eserlerin eski dönemin gelenek ve göreneklerini, toplumun ahlaki değerlerini başarıyla yansıttığını belirtir. Vaqif ve Vidadi'nin daha çok aşk ve sevgili konularını ele almasını yadırgamayan Köçerli, onların tercihinin devrin gereklerine uygun olduğu düşüncesindedir. Buna karşılık söz konusu son dönem edipleri olduğunda farklı bir tutum sergiler. 20. Yüzyıl sanatçılarının modernizme yönelmelerini, realist yaklaşımları öne çıkarmalarını salık verir. Somut hayati meseleleri ve toplumun problemlerini zamanın ruhuna uygun biçimde yazmalarını tavsiye eder. Köçerli, ediplerin realist edebiyat uğrunda mücadele etmelerini istemektedir (Salamoğlu, 2014: 38).

“Azerbaycan Edebiyatı” başlıklı makalesinde Firidun Bey, tiyatro türündeki eserlerin halk tarafından çok sevildiğini, rağbetle karşılandığını söyler. Zira ona göre Azerbaycan Müslüman Türk toplumunda mizah ve hiciv konularında zengin malzeme bulunmaktadır. Tiyatro sahasında komediye olan ilgi ve ilginin usta edip Ahundzade'den kaynaklandığını, onun genç edipler üzerinde büyük tesir bıraktığını söyler. Toplumda peri, cadı gibi doğüstü varlıklar ile batıl inançların tiyatroyu zenginleştirdiğini düşünmektedir. Ona göre batıl inançları en başarılı biçimde canlandıran edip Mirza Fethali Ahundzade'dir. Bilhassa *Mesteli Şah* komedisinde batıl inançların Azerbaycan Türk toplumuna verdiği zararları gözler önüne sermiştir. “Mösyö Jordan ve Mesteli Şah Komedyasının Temaşaya Qoyulması Haqqında” (Köçerli, 1890) başlıklı makalesinde batıl inançlar aracılığıyla halkı kandıran sahtekâr kadınları ustaca tasvir eder. Aynı konuyu ele alan Necef Bey Vezirov (1854-1926) *Daldan Atulan Taş Topuğa Deyer*, Haşım Bey Vezirov (1868 – 1916) *Evlennem Su İçmek Deyil*, Neriman Nerimanov (1870-1925) *Nadanlık* komedilerinde dikkat çekici örnekler vermişlerdir. Her ne kadar benzer meseleleri işlemişlerse de Ahundzade'nin seviyesine ulaşamamışlardır.

1895 yılında *Novoe Obazreniye* gazetesinde basılan “Azerbaycan Komedyaları” başlıklı makalesi, 1903 yılında ise Tiflis'te Rusça neşredilen *Azerbaycan Tatarlarının Edebiyatı* isimli küçük hacimli kitabı, onun ülkede tecrübeli edip ve eleştirmen olarak şöhret kazanmasını sağlamıştır.

Firidun Bey, bir edebi eser hayat hadiselerine, cemiyetin umumi problemlerine, halkın taleplerine ışık tuttuğu müddetçe başarılıdır düşüncesindedir. Türk dünyasında eğitim ve edebiyat tarihi sahasındaki faaliyetleriyle ünlenen Köçerli, ilmî eleştiri sahasında da kalem oynatmış ve sayısı 200'ü bulan makale yazmıştır. Bunların mühim bir kısmı 20. Yüzyıl edebiyatçıları hakkında ilmi araştırmaya dayanan doğrudan doğruya eleştiri makalelerdir.

Firidun Bey, hakkında değerlendirmelerde bulunduğu Azerbaycan Türk edebiyatını tarihi akış içinde bir bütün olarak görmekteydi. Şark edebiyatından Sadi (1210-1291), Hafız (1315-1390), Fuzuli (1483-1556)); Garp edebiyatından William Shakespeare (1564-1616) gibi edipleri değerlendirirken eserlerini yazdıkları tarih kesitini göz önünde bulunduruyordu. *Heqiqi şair öz zemanesinin aynasıdır* diyerek edebiyatın çağını yansıtmayı gerektiğini söylüyordu. İyi edip, eserinde zamanın ruhunu, türlü karmaşık ilişki ve tezatları okura aksettirebiliyorsa o zaman başarılı bir sanatçıdır diyordu. Köçerli'ye göre gerçek şair halkının sesi olmalı, cemiyetin olumlu ve olumsuz yönlerini tarafsız bakışla tasvir etmelidir (Köçerli, 1963: 99-100).

Firidun Bey Köçerli, 1895 yılından itibaren kaleme almaya başladığı çok sayıda eleştiri makalesinde edipleri realist edebiyat uğrunda mücadeleye davet eder. Yazıldığı yıllarda Ahundzade komedilerinin okur tarafından çokça rağbet gördüğünü söyler. Ancak Ahundzade'nin ardından onun seviyesine ulaşan örneklerin bulunmamasından yakınır. Bilhassa son yıllarda yayımlanan şiir kitaplarının çağdaş hususiyetler taşımadığını, divan edebiyatının dar kalıplarından kurulamadığını ve devrin taleplerine cevap veremediğini bildirir. Hassas araştırmacı kimliği taşıyan ve ülkenin edipleri hakkında isabetli hükümler veren Köçerli, Azerbaycan edebiyatının 19. Yüzyıl sonlarında olumlu yönde bir kıpırdanma içine girdiğini, o dönemde ciddi ve seviyeli kitapların piyasaya çıktığını belirtir. Ancak sonradan yazılan kitapların edebi değerinin zayıf olduğunu söylemekten de geri durmaz.

Köçerli'nin ses getiren ilk eleştiri makalesi "Azerbaycan Komediyları"dır. Makalede Firidun Bey, önce Mirza Fethali Ahundzade'nin alanında öncü rolü üstelenen tiyatro eserlerini tahlil süzgecinden geçirir. Ardından tiyatro sahasında yazılmış diğer örnekleri bir yandan ilmî tahlile tabi tutarken, öte yandan "Ahundzade'nin devamcısı" olarak nitelendirilen şahısların eserlerini olumlu ve olumsuz yönleriyle değerlendirir. Edebî esere yaklaşırken önceden belirlediği objektif ilkeler doğrultusunda hareket eden Köçerli, estetik beklentilere cevap vermeyen örnekleri olumsuz biçimde eleştirir (Salamoğlu, 2014: 39).

Firidun Bey, "Azerbaycan Komediyları"nda Ahundzade'nin komedilerini okuyup bitiren kişinin kendisini uzun süre piyesin tesirinden kurtaramadığını söyler. Okur sanki eser kişileri ile aynı atmosferde yaşadığı hissine kapılmaktadır. Ona göre bu tesir Ahundzade'nin sanatkarlığının yüksek derecesini gösterir.

Onun her hansı bir komediylasını oxuyub qurtarandan sonra adama éle gelir ki, uzun müddet yaxından tanıdığın adamların arasında olmusan ve hemin adamlardan lap yaxın vaxtlarda ayrılmısan. Hacı Qaranın ona pis mal satmış Şuşa tacirine yağdırdığı söyüşler, özü mal satanda Qurana and içib parçasını teriflerken dediyi sözler, yaxud Zalxa arvadın ağıllı mühakimeleri uzun müddet adamın qulağında seslenir (Köçerli, 1963: 36).

Azerbaycan edebiyat tarihi ve tenkidi konusunda zengin bilgi birikimine sahip bulunan Köçerli, aynı zamanda dünya edebiyatının geçirdiği gelişme merhalelerini yakından tanıyan tenkitçilerdendir. "Edebiyatımıza Dair Mektub" makalesinde bir yandan sanat hakkındaki görüşlerini açıklarken öte yandan çağdaş edebiyatçıların üstlenmesi gereken vazifeleri sıralar. Firidun Bey, sözü edilen makalede hem milli, hem de beşeri değerleri estetik ifade vasıtası olarak görmektedir. Ona göre gerçek sanatkar bir millete mensup olmanın ötesinde bütün beşeriye mensuptur. Beşeri değerlerin en güzel ifade vasıtası edebiyattır. Gerçekte çağdaş edebiyat, sanatçıların milli değerlerle beşeri değerleri aynı entelektüel potada birleştirmesini talep etmektedir. Bu sebeple Sadi'nin eserlerini yalnızca Şiraz edebi muhitinin veya Fars milletinin ürünleri olarak değerlendirmek doğru değildir. Aksine bu tür eserler bütün milletlere hizmet etmektedir. Aynı durum Tolstoy (1828-1910) William Shekespeare (1564-1616) Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) için de geçerlidir. İsmi zikredilen edipler kaleme aldıkları eserleriyle kendi milletlerinin dışında tüm dünya insanlığına hizmet etmişlerdir (Salamoğlu, 2014: 36). Köçerli daha da ileri giderek yukarıda sıralanan şahsiyetlere yüksek dereceli bir misyon yükler. Onları tüm dünyanın insaniyet muallimi ve mürebbiyesi olarak vasıflandırır (Köçerli, 1963: 99). Hemen belirtmek gerekir ki, edebiyatı "beşeri değerler"i ifade aracı olarak değerlendirmesi Firidun Bey'in "milli değerler"i arka plana itmesi anlamı taşımaz. O millilikten yola çıkarak evrensel beşeri değerlere ulaşma gayreti içindedir. Köçerli'ye göre bir milletin gelişmişlik derecesi ve medeniyet seviyesi edebiyat eserlerinden anlaşılır.

Köçerli, Haşım Bey Vezirov'un *Evlenmek Su İçmek Deyil* komedisini tenkidi bakış açısıyla değerlendirirken, müellifin evlenme ve nikah merasimi hakkında sağlam bilgilere sahip olduğunu söyler. Gelin seçmek, kız istemeye gitmek, bahşiş almak gibi uygulamalar Müslüman toplumlarda daha çok kadınlar tarafından yapılır. Haşım Bey, eserin mühim simalarından Behbud Bey'i tanıtırken onun teyzesinin kişiliğinde evlilik sırasında görev üstelenen "aracı kadınları" tasvir eder.

Her cehetden görünür ki, müellif evlenmek ve kebin merasimi ile yaxşı tanışdır. Melumdur ki, gelin seçmek, elçi getirmek, bexşiş aparmaq ve başka bu kimi toy işleri Müselmanlarda bütünlükle arvadların elindedir., o qeder de asan olmayan bu vezifelerini müveffeqiyyetle yerine yetirirler. Haşım Bey, tesvir etdiği Behbud Bey'in xalasının simasında elçilik eden aracı arvadlardan birinin seciyyesini yaxşı vermişdir (Köçerli, 1963: 37).

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığına göre, ediplerin eserlerinde hayatın tabii akışını idealize etmeden realist tablolar şeklinde sunmaya önem vermektedir.

1895 yılında *Novoye Obozreniye* gazetesinde basılan "Azerbaycan Komediyları" makalesinde Neriman Nerimanov'un *Nadanlıq* piyesindeki öğretmen karakterinin zayıf olarak kurgulandığını, hadiselerin akışının tabii mecrasında verilmediğini, eserin dilinin problemliliğini keskin ifadelerle tenkit eder. Köçerli, 1903 yılında basılan *Azerbaycan Tatarlarının Edebiyyatı* isimli eserinde de Neriman Nerimanov'a yönelik tenkitlerini sürdürür. *Nadanlıq* ile *Dilin Belası* piyeslerini sert sözlerle tenkit etmeyi sürdürür. Her iki eserin mazmunlarını zayıf, sonuç bölümünü etkisiz ve dil kullanımını kusurlu bulur. Neticede Nerimanov'un *Bahadır ve Sona* romanını "başarısız kalem tecrübesi" olarak nitelendirir.

Firidun Bey, Neriman Nerimanov'un *Nadanlık* adlı eserini "gerçek hayata uygunluk" ölçüsüne göre değerlendirirken de olumsuz tenkitler kullanmıştır. Nerimanov'un bu eserde gerçek hayata uygun bir atmosfer oluşturamadığını belirtirken, taşıdığı noksanlıkları tek tek sıralar. Köçerli'ye göre köylülerin maişet ve adetlerini yeterince tanımayan Nerimanov, kırsal kesim insanının konuşmalarını biçimsiz ve özensiz olarak vermiştir. Halk dilinde var olduğunu iddia ettiği anlamsız mülahazalar adeta boş bir fantazidir. Halk ağzından verilen ifadeler gerçeklikten uzaktır.

Müellif kendilerinin maişeti ve adetleri ile qetiyyen tanış deyildir; Nerimanov'un çox biçimsiz ve yöndemsiz bir halda onların bütün diline verdiyi bütün menasız ve metlebsiz hülalizer boş fantaziya mehsulundan başka bir şey deyildir (Köçerli, 1963: 38)

Köçerli'nin, Nerimanov'un *Nadanlık* ve diğer eserlerini tekrar tekrar tenkit hedefine yerleştirmesi kanaatimizce faydalı olmuştur. Zira Firidun Bey'in tenkitlerini ince ayrıntısına kadar anlayıp idrak eden Nerimanov, sonraki eserlerini daha dikkatli biçimde yazmıştır. Nitekim Nerimanov, 1906 yılında *Yeni İkbal* Gazetesi'nde yayımlanan "Hıfz-Sehhet" başlıklı makalesinde Köçerli'nin kendisinin *Nadanlık* piyesini çok sert ifadelerle tenkit ettiğini söyler. Onun uyarıları doğrultusunda hareket ettiğini, nitekim *Nadir Şah* gibi başarılı piyesin tenkitlerin neticesi olarak ortaya çıktığını belirtir.

Düz 20 il bundan müqeddem men Nadanlık'ı yazıb meydana çıxardım. Meşhur müherirlerimizden biri, refikimiz Firidun Bey Köçerli Nadanlık'ı Rus dilinde tenqid étdi, yaramaz bir şey hesab édid yazanı, ye'ni meni lazıminca çubuqladı. Oxuyan déyirdi, Nadanlık'ı yazan daha eline qelem götürmesin. Feqet onun çubuqlamağı Nadir Şah'ın meydana gelmesine sebeb oldu. (Mir Celal- Hüseyinov, 1982: 418).

Firidun Bey, hem modern toplumun, hem de realist sanatın nesir türünün gelişmesini talep ettiğini söyler. Azerbaycan nesrinin beklenenden daha zayıf olduğunu, roman türünde doyurucu örneklerin bulunmadığını belirterek bu mevzudaki rahatsızlığını dile getirir. Roman türünün zayıf kalmasının sebebinin Azerbaycan toplumunda kadına kıymet verilmemesinin tesiri olduğunu iddia eder.

Şark ve Garp edebiyatlarını ayrıntısına varıncaya kadar tanıyan Firidun Bey, tenkidi makalelerinde her iki edebiyatın başarılı edip ve eserlerini mukayese etmiştir. Edebi eserde anlatılan hadiselerle reel hayat arasındaki ilişkinin sağlam olmasını ister. Onun sanatçı kişiliğine kıymet verdiği edipler arasında Anton Çehov (1860-1904) başta gelir. Köçerli, Çehov'un kısa hikayelerinde Rus toplumunun hemen tüm sınıf ve meslek mensuplarına yer verdiğini, cemiyetteki türlü olumsuzlukları istihza ve kinaye yüklü üslubuyla tenkit ettiğini söyler. Söz ustası olarak kabul ettiği Çehov'un kısa ve latif ifade biçimiyle usta bir yazar olduğunu belirtir. Zira Çehov, küçük hikayelerinde bir yandan gerçek hayatı tasvir ederken, öte yandan okuyucuyu derinden duygulandırır. Bu düşüncelerinden yola çıkarak Köçerli'nin ağırlıklı olarak hayat meseleleri üzerinde durduğu, realist bakış açısına kıymet verdiği söylenebilir.

"Edebiyyatımıza Dair Mektub" (Köçerli, 1904) başlıklı makalesinde hakiki şairin kendi zamanının aynası olması gerektiğini söyler. Ardından Aleksandr Puşkun'ın (1799-1837) ifadesiyle sesin tabiatta aks-i seda yapması gibi, halkın sesinin edebiyatçıların eserlerinde yankılanmasının zorunlu olduğunu belirtir. Zira bu yankı bazen sevinç ve mutluluk, bazen de feryat ve hüznü yüklü olabilir. Burada gerçek sanatçıya düşen görev, halkın sesine kulak vermesi ve onun taleplerinin sözcüsü olmasıdır (Köçerli, 1904; Köçerli, 1963: 99-100).

Uzun yıllar gazete ve dergi yazılarıyla edebiyat dünyasında boy gösteren Firidun Bey, bu periyodiklerde Mektup başlıklı çok sayıda yazı yayımlamıştır. Makale şeklinde kaleme alınmış bu mektuplarda eleştirel yaklaşımlarının yanı sıra zaman zaman samimi fikirlerini de dile getirir (Eliyev, 2012: 27-28). Gazetede İsa Bey Aşurbeyov'a hitaben açık mektup yayımlar. Milleti için gösterdiği himmet ve gayret sebebiyle Aşurbeyov'a memnuniyetini bildirirken, Müslümanlar içinde böyle gayretli insanların bulunmasının kendisini sevindirdiğini söyler.

Müdiri-möhterem feziletli cenab İsa Bey Aşurbeyov,

Evvla cenab haqda zat-alilerinizin sehhet ve afiyet üzre payidar olmağı arzu edirem., diğer terefden cenabınıza izhari-memnuniyet edib, millet yolunda gösterdiyiniz hümmet ve geyretinize tehsin ve aferin oxuyuram ve qelben şad oluram ki, sizin kimi geyretmend şexsler dexi bizim müselmanların içinde görsenirler.

4. SONUÇ

Firidun Bey Köçerli, edebiyat dünyasında Mirza Fethali Ahundzade mektebinin devamcısı ve prensiplerinin samimi savunucusu olarak bilinmektedir. Çok yönlü faaliyetiyle Azerbaycan edebiyatında realizmin ve demokratik fikirlerin yerleşmesinde, Ahundzade ananelerinin yaygınlaştırılmasında aktif görev üstlenmiştir. Köçerli'nin farklı sahalardaki eserleriyle yalnızca maarifçi edebiyata değil, milli edebiyata da güç ve ivme kazandırdığı söylenebilir. Ahundzade'nin ardından Azerbaycan edebiyatında realizm akımının dikkate değer temsilcisi konumunda bulunan Köçerli, yeni nesillerin yetiştirilmesinde, çağdaş edebiyatın gelişmesinde ve her şeyden önemlisi eleştirel düşüncelerin yaygınlık kazanmasında mühim hizmetlerde bulunmuştur. Onun bilhassa eleştirmen kimliği ile verdiği eserler Azerbaycan'da realist edebiyatın şekillenip gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- ADIGÜZEL, S. (2004). İsmail Şihli'nin Ayrılan Yollar Romanı ve Sosyalizm Realizmi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 23, 115-122.
- AKPINAR, Y. (1994). *Firidun Bey Köçerli, Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- BEKTAŞI, İ. (2013, 20 Ekim). *Firidun Bey Köçerli İrsi Edebi Tenkidde*. Edebiyat Gezeti, s. 6.
- ELİYEV, K. (2012). *Tenkidin Poetikası*. Bakı: Elm ve Tehsil.
- ESQERLİ, Z. (2014). *Firidun Bey Köçerli, Bibliografya*. Bakı: F. Köçerli Adına Respublika Uşaq Kitabxanası.
- HACIYEVA, M. (2008). *Sovyet Dönemi Azerbaycan Edebi Tenkitinde Milli Folklor*. Uluslararası Asya Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri, 2. Cilt, s. 797-807, Ankara.
- KÖÇƏRLİ, F. B. (1890, 20 April). *Müsyö Jordan və Mesteli Şah Komedyasının Tamaşaya Qoyulması Haqqında*. Kəşkül.
- KÖÇƏRLİ, F. B. (1963). *Seçilmiş Eserleri*. Bakı: SSR EA Neşriyyatı.
- KÖÇƏRLİ, F. B. (1904, 18 Ekim). *Edebiyatımıza Dair Mektub*. Şerq-i Rus, No: 252.
- KÖÇƏRLİ, F. B. (2014). *Bibliografya*. Bakı: Firidun Bey Köçerli Adına Respublika Uşaq Kitabxanası.
- KURTULUŞ, R. (2011). *Tenkit: Fars Edebiyatı*. TDV İslam Ansiklopedisi, 40. c, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- MEMMEDOV, M. (2002). *Azerbaycan Edebi Tenkidi: Müntehabat*. Bakı: Tural-E NPM.
- MİR CELAL-F. H. (1982). *XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı*. Bakı: Maarif Neşriyyatı.
- MİR CELAL-F. H. (2008). *Örneklerle 20. Esr Azerbaycan Edebiyatı*. Haz: Kemal Yavuz-Erol Ülgen Ankara: Akçağ Yayınları.
- TALIBZADE, K. (1978). *Senetkarın Şexsiyyeti*. Bakı: Yazıçı.
- TALIBZADE, K. (1984). *Azerbaycan Edebi Tenkidinin Tarixi*. Bakı: Maarif
- SALAMOĞLU, T. (2014). *Edebi Tenkid Tarixine Dair Portret-Oçerkler*. Bakı: Azerbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Yayınları.
- SULTANLI, V. (2009). *Azerbaycan Edebi Tenkidi*. Bakı: Azərneşr.
- YUSİFOĞLU, R. (2014). *Müasir Edebi Porses ve Edebi Tenkid*. Bakı: Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Neşriyyatı.